

Yesevî'de Bel Bağlamak

The Concept of Binding in Yesevi

Muhammet ATASEVER*

Öz

Türkler İslâmiyet'i, Hicret'ten yaklaşık iki asır sonra tanımaya başlamış ve eski inançlarına, yaşam tarzlarına uygun bulmalarının da etkisi ile, yaklaşık iki yüz yıl gibi bir sürede hemen bütün unsurlarıyla benimsemiş, Anadolu coğrafyasına İslâm'ın bayraktarları olarak gelmişlerdir. Bu sürecin mimarları hiç şüphesiz yeni dini henüz kabul eden göçer evli Türk boyları arasında peyda olan, ekseriyetle Hak kelamını ve hadis-i şerifler ölçüsünde yaşam sürmeyi, vahyin asıl muhatabı olanlara aktarmaya çalışan Türk dervişleri olmuşlardır. Türk dervişlerinin yeni dini benimsetme yolunda kullandıkları metot, tasavvufi bağlamda yeni ve farklı ekollerin teşekkülüne zemin hazırlamıştır. Süreç içerisinde sistemleşen, kendi kurumlarını teşekkül ettiren bu ekollerin ilki ve en tesirlisi, Hoca Ahmed Yesevî'nin başçısı bulunduğu Yesevilik'tir. Hoca Ahmed, Türk milletinin öz kültür kaynaklarını İslâm dininin potasında eriterek Divân-ı Hikmet'i meydana getirmiştir. Onun hikmetleri çağları ve sınırları aşmış, Yesevî'nin nefesi Orta Asya'dan Avrupa içlerine kadar ulaşmıştır. Bu çalışmada, söz konusu ekolün kurucusu ve Türk Tasavvufu denilince akla gelen ilk kişi olan Hoca Ahmed Yesevî'nin, Türk'ün tasavvuf anlayış ve kavrayışının en mühim ve öncü eseri olan Divân-ı Hikmet'i, "bel bağlama" ekseninde, üç farklı başlık ve yönden incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Hoca Ahmed Yesevî, Yesevilik, Divân-ı Hikmet, bel bağlama, şedd-i vast/nitâk, elifi nemed, tîg-ı bend.

Abstract

Turks began to recognize Islam about two centuries after the Hijra. In addition, since they found it suitable for their old beliefs and lifestyles, they adopted it with almost all its elements in a period of about two hundred years and came to Anatolia as the flagbearers of Islam. The architects of this process were undoubtedly the Turkish dervishes who emerged among the nomadic, newly converted Turkish, and who tried to convey the revelation as how to live a life in accordance with God's commands and hadiths. The method used by the Turkish dervishes to adopt the new religion paved the way for the development of new and different schools of Sufism. The first and most influential of these schools, which systematized in the process and formed their own institutions, is Yesevism led by Khodja Ahmed Yesevî. Khodja Ahmed created Divan-i Hikmet by melting the Turkish nation's own cultural resources in the crucible of Islam. His words of wisdom transcended ages and borders, and his influence reached from Central Asia to the interior of Europe. This study examines the Divân-i Hikmet of Khodja Ahmed Yesevi, the founder of the aforementioned school and the first person to consider when it comes to Turkish Sufism, which is the pioneering work of Turkish Sufism, from three different perspectives, on the axis of "binding".

Keywords: Khoja Ahmed Yesevi, Yesevism, Divân-i Hikmat, binding, shedd-i vast/nitâq, elifi nemed, tîg-ı bend.

Extended Summary

Mankind has been the recipient of Divine revelation through chosen people, messengers or prophets since the day it appeared on the stage of history. With the appearance of the last prophet, Muhammad (peace be upon him) and his appointment as a prophet at the age of forty, God addressed mankind for the last time and conveyed him the most accurate knowledge about the establishment of the world order, the past and the future. The first to learn these principles were the Arab tribes to which the Prophet (peace be upon him) belonged, as this was the region from which the religion originated. Later, people who took it upon themselves to spread the religion traveled to various parts of the world and spread the Divine Word to humanity.

Islam, like all other belief systems, had an impact on the social, political and economic lives of the nations that accepted it, changing both their way of life and thinking. Oghuz tribes began to recognize and accept Islam in the ninth century. However, this process took two hundred years due to geographical, cultural, and historical reasons. Although the Turkic tribes accepted Islam relatively late, they embraced and assimilated the new religion and its Prophet

* Öğr. Gör. Dr., Kilis 7 Aralık Üniversitesi, atasevermuhammet@gmail.com/ORCID ID: 0000-0002-9633-8297

(pbuh) to such an extent that over time the name of Turk became synonymous with Islam. They took it as their duty to spread the principles of the religion they had accepted and embarked on material and moral struggles for this cause. As a necessity of the living conditions of nomadic Turks, the spread of the new religion among Turks made it somewhat obligatory to follow a different method than other nations in order for the Oghuz tribes to adopt this belief system.

Turkish dervishes traveled among the Oghuz tribes and explained the new religion to this nation with a method that was also derived from their own essence. By combining poetry with tune, they aimed for impact and permanence, and with this method, they began to sing spiritual aphorisms identified with Yesevî. These aphorisms have been sung for centuries by various sects in order to convey the essence of Islam to people, to teach religious literature, to reach God in trance, and to get away from bad intentions. The Turkish followers, their contemporaries and almost all the sects that succeeded them were especially influenced by the Turkish Sufî doctrine, and the effects of the principles of ethical life in accordance with the holy verses and hadiths are still felt in our age.

The work *Divân-ı Hikmet* and its author Khodja Ahmed Yassavi were the representatives of a pure Islamic thought. Although Yassawi recited 4400 or 99000 words of wisdom, very few of them have survived to the present day. These sayings reflect a wide world of culture; the creation, earthly, otherworldly cosmic issues related to the apocalypse and the eternity. The sayings aim to reach what is essential, and the advice given to the dervishes aims both to establish the world order and to organize a second life while on earth.

Divân-ı Hikmet, which is a collection of sayings, contains various advice and stories for the followers who desire to attain the bliss of two worlds. The book describes the stages one must pass through and the difficulties and solutions one will encounter on this path. In *Divân-ı Hikmet*, one of the aspects of the spiritual journey that is emphasized and mentioned is dependence or binding. It roughly means dependence on God, a perfect murshid, and complete obedience to God's commands and prohibitions. In addition, these words might refer – along with their various meanings – to the concepts of the belt of lie, repentance, benevolence, the sword of submission, the belt of love, and divine help, which are spiritually and/or materially removed from the waist or tied to the waist. In the work, the waist also refers to the soul or spirit of the servant, and in one case, it is depicted as a possible scenario in which a disciple should ascend to the divine prudence.

Girding or unbuckling/tying the belt is used in the sense of repenting, abandoning bad actions and desires; spiritually venturing forth a task, and promising to persevere in it. In addition, the powers of the ego and the devil, which the dervish must fight against in the spiritual realm, are also described with their waists. In order to pass through several spiritual levels with commitment, to reach the One, and even to enter the path of asceticism at the beginning, the follower must bend his own waist in worship and the waist of the ego and the devil while struggling in the spiritual realm and overcome them. Failure of the follower to fulfill the requirements of the path in this way causes the spirit, which should be spiritually elevated, to bend its back.

As a result, the things that the follower should do in the work can be listed as follows according to Khodja Ahmed Yassawi:

- * Unbuckle the belt of lie by getting rid of ostentation and insincerity,
- *To abandon bad actions and intentions and ask for forgiveness from God with righteous thought and sincerity, to gird on the belt of repentance,
- *To be more attached to God and His love than any other love, to tie the belt of love,

- *To turn towards God with the whole self, body and soul, to fasten the belt of benevolence,
- *To wish for God to grant one's deeds in line with His will, to fasten the belt of divine help,
- *To find and attach oneself to a spiritual mentor to overcome various difficulties on the path to God,
- *To obey the commandments and prohibitions of religion unconditionally even in times of trouble or death,
- *To know that all good and bad things come from God, to put forth the best effort and leave the rest to God, to bind the sword of submission,
- *To know that it is not the body but the soul that is the real thing, bending your back and showing before God physically and spiritually,
- *To know the ego and the devil as enemies and to be vigilant against their tricks, to overcome them and bend their backs or to ride on their backs.

Giriş

Bilgelik, Tanrı'nın insanlar tarafından anlaşılamayan amacı; gizli sebep; öğüt verici söz; fizik; felsefe (TDK, 2011, s.1100) olarak tanımlanan hikmet kavramı için Köprülü; Anadolu Türklerinde tasavvufi manzumelere ilahi denirken Doğu Türklerinde de Ahmed Yesevi'nin ve o tarzda şiirler yazan diğer dervişlerin eserlerine genellikle "hikmet" denildiği; "Divan-ı Hikmet" ünvanının Ahmed Yesevi'nin eserine has bir unvan olmaktan çok kuvvetle ihtimal sonradan verilmiş (2007, s.135) olduğu kanaatine sahiptir. Hikmeti, Ahmet Yesevi ile özdeşleştiren Kaya ise, onu varlıklar ve yaratılışın hakikatini yansıtan tasavvufi şiir şeklinde tanımlar. Ona göre hem aruz hem de hece ölçüsüyle söylenen hikmetler, İslamiyet'in esası, şeriat ahkâmı, ehl-i sünnet akidesi, tasavvufun incelikleri, tarikatın adab ve erkânı gibi hususları ihtiva eder (Kaya, 2007, s.377-378).

XII. yüzyılda Orta Asya'da göçebe Türkler arasında sufiliği yaymaya çalışan Ahmet Yesevi ile haleflerinin yazdığı söz konusu "hikmet"ler (Levend, 1968, s.182), Yesevi'nin serbest yapılı tarikatının ideolojik temeli hâlini aldı. Sık sık çılgınca raksların ve cezbeli davranışların yer aldığı Yesevî meclislerinde bu eserden pasajlar terennüm edilmekteydi (Knysh, 2011, s.253).

İtimadla tedkikler yapılabilecek hiçbir doğru eski nüsha bulunmayan ve bir defa İstanbul, dört defa Kazan, bir defa da taşbasması olarak Taşkend'de basılan (Köprülü, 2007, s.136-137) Divan-ı Hikmet'in hangi lehçe ile yazıldığı sorunsalı mühimdir. Konuya ışık tutan Köprülü'nün, Kutadgu Bilig'den ve Ahmed Yesevi'nin yaşadığı coğrafyayı da ele alarak yaptığı çıkarıma göre Divan-ı Hikmet "Hâkâniye Lehçesi" ile yazılmıştır (1980, s.194-195).

Yesevi'nin duyuş, düşünüş ve hissedişinin etkisinin tek bir coğrafya ile sınırlı kalmaması, ona öykünenlerin de benzer hikmetler oluşturması ve zamanla bu hikmetlerin de farklı nüshalara, farklı zamanlarda dahil olması ile akidesi; Orta Asya'dan Ortadoğu'ya hatta Balkanlar'a kadar geniş bir nüfuz elde etmiş Divan-ı Hikmet'te ele alınan konular ise şunlardır: Allah'ın teklifi, mutlak irade ve kuvveti; Allah'a bağlılık ve ilahi aşk; Hz. Muhammed (sav)'in hayatı, mucizâtı, örnek ahlakı, şefaati, ümmetinden olmanın mutluluğu; Hz. Muhammed (sav)'e bağlılık ve tazim; İslami değerler ve ahlak; İbadetin gerekliliği; İslam büyüklerine saygı; Dini ahlâki neticeler çıkarılmış İslâm menkıbeleri; Tarikat adap ve erkânı; Şeriat-tarikat-hakikat-marifet makamları; Dervişliğin zorluğu ve faziletleri; Mal, mevki ve dünya nimetlerine güvenmenin anlamsızlığı; Dünya hâinden ve kıyametin yaklaştığını hatırlatmak maksadıyla yazılmış şikâyetler; Ahiret hayatı; Cennet ve bilhassa cehennem ahvâli (Köprülü, 1980, s.195; Akarpınar, 2007, s.224).

Divân-ı Hikmet hakkında yapılan girizgahın akabinde, çalışma bağlamında işlenecek olan “bel bağlamak” kavramı üzerinde durup, konu hakkında yerli ve yabancı kaynaklardan hareketle bilgiler vermek yerinde olacaktır.

İnsan vücudunda kas ve iskelet sisteminin ayakta durmasını sağlayan ve bir uyum içerisinde çalışmasına katkıda bulunan bel; gövdenin orta bölümü (Nişanyan, 2021, s.108); bedenin ortası, kuşak bağlanan yeri (MEB, 2002, s.288); bil, kemer, miyân (Şeyh Süleyman Efendi-i Buhari, 1298, s.93) karşılıkları ile kaynaklarda yer alırken, Codex Cumanicus’ta - “bêl”- insan bedeninde göğüsle karın, sırtla kalçalar arasında daralmış bölüm (Argunşah, Güner, 2015, s.221,436) olarak yer alır.

Çeşitli bağlamlarda bazen gerçek bazen mecaz bazen de hem gerçek hem mecaz anlamı ile bel, türlü teşbihlerle birlikte dilimizde; beli açıl-, belden aşağı, bel bıkın göster-, beli gel-, belinden in-, belini toplayama- (Tietze, 2021, s.525); bel ver-, beli açıl-, beli bükülmek-, beli kırıl-, belinden düş-, belini bük-, belini doğrult-, belini kır- (MEB, 2002, s.288-289); bel bağla-, beli bükük, beli çök-, beli gel-, belinden gel-, bel kıra kıra, bel kır-, bel ver- (Püsküllüoğlu, 2004, s.162-163); belinin ağrısını duy-, bel ver- (Aksoy, 2020, s.631-632); bel çık-, belden yen-, bel et-, bel bas-, bel koy-, bel yap-, beli ayrıl-, beli bıkını ayrıl-, beli bek ol-, beli çökert-, beli düşük; belini al-, belini çek-, belini getir-, belipek; beli perk ol-, beli salın-, bel kes-, belle-, bel sal-, bel yap- (TDK, 2009b, s.607,608,615,617,618,620,622,624); belini taş eyle- (TDK, 2009a, s.492) gibi birçok deyimde geçer.

Tasavvufi anlamda, bel kelimesi “fakr”¹ kelimesi ile ilişkilendirilir. Bu kelime ilk dönem sûfilerine göre, bel kemiği manasına gelen “fikâru’z-zahr” sözcüğünden türemiştir ki; “fikâr” kelimesi Arap toplumunca omurga kemiği manasında kullanılmıştır. Kurân-ı Kerim’de ise azapla müjdelenenlerin başına gelecek işler “bel kemiklerini kıracak belalar” ifadesi ile verilir (Çakır, 2019, s.70-71).

Bel bağlamak ise; birisinin kendisine yardımcı olacağına inanmak, güvenmek (TDK, 2011, s.297); dayanmak (MEB, 2002, s.288); bir işin gerçekleşeceğine inanıp güvenmek (Püsküllüoğlu, 2004, s.161-162); itimat ve istinat etmek (Kestelli, 2004, s.41); kendisine yardımcı olacağına inanıp bir kimseye ya da bir şeye güvenmek (Aksoy, 2020, s.631); ehemmiyet vermek, azmetmek, hazırlanmak (TDK, 1995, s.486) manalarına gelir.

Güvenmek, itimat etmek, mecazen azm ü kasit etmek makamında kullanılan bu tâbir (MEB, 2004a, s.292), İslâm’a göre sabır, sebat, tevekkül ve teslimiyetin simgesidir. Bel bağlamak öncelikle Allah-u Teâlâ’ya ve O’nun emir ve yasaklarına riayet etmek içindir. Yılmaz’a göre bir mürşide, şeyhe bağlanmak ve ona hizmet etmek (2000, s.314-318) ise tarikat adabındandır. Bel bağlama tasavvuf ve tarikat ehline göre Hz. Âdem (as) ve Hz. Muhammed (sav)’ten gelen bir sünnettir.

Fütüvvetnâme’de², bel bağlamanın sünnet olması konusu ile alakalı şöyle bir tafsilât yer alır: “Cebrail Aleyh-is-selâm cennetten bir kuşak getürdü. Pamuktan ve bir rivayette yünden getürdü. Âdeme (Âdem Aleyh-is-selâm) eyitti ki ya Âdem bu kuşağa şedd-i vefa derler beline kuşadurum. Tâ ki ahde vefa kılasun ve şeytana mütabeat kılmayasun (uymıyasın) ve hermişe anunla adavet kılasun ve dünyaya muhabbet itmiyesun ve Hakk’ın kaza ve kaderine sabır kılasun Tâ Hak Taalâ rızasın hâsıl idesun” (MEB, 2004b, s.314-315).

Ayrıca, Hz. Muhammed (sav) Hz. Cebrail’in cennetten getirdiği şedd ile (Meydan Larousse, 1992, s.514), Hz. Ali (ra)’nin belini bağlamıştır (Gölpınarlı, 1985, s.123). Hz. Ali

¹ İnsanın zorunlu ihtiyaçlarını karşılayacak imkânlardan yoksun olması veya kendisini her zaman Allah’a muhtaç bilmesi anlamında tasavvuf terimi (Uludağ, 1995, s.132).

² Fütüvvetname hakkında tafsilatlı bilgi için bkz. Kaya, 2007, s.337-338.

(ra)'nin de sahâbeden 17 kişinin belini bağladığı hakkında bir an'ane meydana gelmiştir. Yine an'aneye göre Salmân Fârisî (ra), Hz. Ali (ra)'nin emri ile bazılarının belini bağlamıştır (MEB, 1979, s.378).

Bel bağlamak konusunda, tasavvuf ehli de fütüvvet ehli ile müşterektirler (Gölpınarlı, 1985, s.124). Fütüvvet ehlinde şedd-i vast/şedd-i nitâk; Mevlevilerde elifi nemed, Bektaşilerde tıyg-bend olarak kabul ve icra edilen bu unsur güven ve sadakatin simgesidir (Uludağ, 2005, s.329).

Şedd-i Vast/Nitâk

Şedd, kelime anlamı olarak; Arapça sıkı bağlama(k), sıkı bağlanma(k), sıkma(k) (Devellioğlu, 2006, s.983; MEB, 2004b, s.314) anlamlarına gelirken; tasavvufta tutulan yolda sabit kadem olmaya, şeyhe teslim olup, vefa göstermeye işaretir (Uludağ, 2005, s.329). Eski esnaf teşkilatlarında ise bir kimsenin kendini tarikata, ahiliğe verdiğini, ona bağlandığını göstermek için kuşandığı kuşağa (MEB, 2002, s.2669) verilen isimdir. Şed uygulamaya Türkçe'de "şed bağlamak, şed kuşanmak, bel bağlamak", Farsça'da "kemer besten, miyân-bend" adı verilir (Algar, 2010, s.405).

Şed bağlamak³, tarikat menduplarına şeyhleri tarafından bellerine kuşak bağlama yerinde kullanılan bir tâbirdir. Boyun atkısı gibi yünden yapılan şed merasimle dervişin beline bağlanırdı (MEB, 2004b, s.314). Tasavvuf erbabı şed bağlamayı, kendini fütüvvet ve seyr-ü sülûk yoluna vermiş kişinin bu yola bağlandığını, hizmete ahdettiğini bildiren bir sembol diye kabul ederler (Algar, 2010, s.405). Ahilikte ise başarılı çırağa, ustalar tarafından bir törenle kuşak kuşandırmaktır (Artun, 2014, s.440; Kaya, 2007, s.687). Çeşitli mesleklerden olanlara şedd-i elifi, şedd-i kavsî, şedd-i Süleymanî, şedd-i Yusufî, şedd-i mihrabî gibi farklı şetler bağlanırdı (Meydan Larousse, 1992, s.514). Müslüman olmayanlara, münafıklara, falcılara, büyücülere, ayyaşlara, yalancılara, hırsızlara, ihtikâr yapanlara, avcı, kasap ve carrablara ise şet bağlanmazdı (Meydan Larousse, 1992, s.514).

Şedd; Mevlevî, Bektaşî, Rifâî ve S'adî tarikatlarına girmiş, mürşide bağlanma usulü de bununla beraber benimsenmiştir (MEB, 1979, s.380). Türk etkisi taşıyan Vefâiyye, Rifâiyye, Sa'diyye ve Bedeviyye gibi Arap tarikatlarında şed geleneği uygulanmıştır. İran'da ise şed bağlama Haksârî dervişlerinde yaygındır (Algar, 2010, s.406). Bu gelenek, Hicrî onüçüncü (Milâdî on dokuzuncu) asrın ortalarından sonra terkedilmiştir (MEB, 2004b, s.315).

Elifi Nemed

Mevlevilerde tennûrenin⁴ üzerine kuşanılan elif şeklindeki yün (Uludağ, 2005, s.121) yahut Mevlevî semazenlerinin tennureleri üzerine kuşandıkları keçe kemerdir (Artun, 2014, s.182). Buna "Kemer" de denilirdi. Nemed, keçe demektir. Elifi nemed ise elif gibi keçe manasınadır ki uzunluğundan kinayedir. Yünden yapılp üç veya yedi dolam şeridi ile bele sarılan bu kemer tarika girilirken mürşid tarafından müsterşidin (Derviş) beline sarılırdı (MEB, 2004a, s.519).

Tîg-ı Bend

Tasavvufi bir terim olarak, Bektâşi tarîkine girecek olan tâlibin intisap günü kurban edilmek üzere gönderdiği koyunun tüylerinden, mensup kadınlar, muhibbeler tarafından örülmüş ince bağ (Devellioğlu, 2006, s.1109); yahut kılıç bağı demektir. Talip, babanın huzuruna götürülürken rehber tîg-bendi talibin boynuna takar. Baba tîg-bende üç ilmik

³ Şedd bağlama töreni, şedd şekilleri ve farklı tariklere yansıyan pratikler ile ilgili geniş malumat için bkz. MEB, 1979, s.379-381; Algar, 2010, s.405-406.

⁴ Tennûre: Mevlevî hırkası; Mevlevî dervişlerinin giydikleri kolsuz, yakasız, yırtmaçlı, beli kırmalı, uzun ve geniş elbise (Uludağ, 2005, s.352).

attıktan sonra talibin beline kuşatır. Üç ilmik⁵ Bektaşiliğe giren dervişin dilinin, elinin ve belinin bağlandığının simgesi olduğundan artık derviş eline, diline ve beline sahip olur (Uludağ, 2005, s.360; Artun, 2014, s.460). Elin tek, dilin pek, belin berk tut (Gölpınarlı, 1985, s.123) düsturu bu bağlamda oluşmuştur.

Tîg-ı Bend kuşanan talibin cömertliğinin, eli açıklığının, alçak gönüllülüğünün arttığı kabul edilir (Meydan Larousse, 1992, s.514). Aynı zamanda tîg-bend vefayı, teslimiyeti ve kayıtsız şartsız bağlılığı simgelediği gibi fütüvvet ehlindeki şedd gibidir (Uludağ, 2005, s.360).

Bu kavram, eski eserler ve halk ağzında da kalıplaşıp deyimleşerek; tigi teber/tiğteber/titeber, elinde avucunda ne varsa tüketmiş, malsız, donatımsız kalmış (Dervişler gibi) (Aksoy, 2020, s.1075); yanında para ya da eşya olmama durumu (TDK, 2009b, s.3931) anlamları ile yer etmiştir.

Divân-ı Hikmet'te⁶ Bel Bağlamak

Hakk'a Bel Bağlamak

Divân-ü Lügâti't-Türk'te bağlanma, sevgiliye bağlanma manasında; “yelgin bolup bardukı könlüm aña.r baglayu/ Kaldım erinç kağguka îşim uđu yıglayu” (Kaşgarlı Mahmud, 2015, s.476) örneği ile verilir. Bu anlama paralel biçimde Allah kulunun kendi sevgisinden daha yüce bir sevgiye bağlanmasını istemez. Dervişliğin tahakkuku ve manevi terakkinin gerçekleşmesi için Gündüz'ün saydığı dördüncü esas da Rabt-ı Sultân (2000, s.248)'dir. Tasavvufî manada sultan öncelikle Allah'ın kendi zatıdır. Zatından gayrısı ise ona ulaşmaya ancak birer vesile olabilir. Fenâfillâh⁷ makamına ulaşmayı arzulayan talibin yegâne gayesi de Hakk'tır.

Dünyayı zahirde müminlere zindan eyleyen Yaradan, sevdiği kullarına nice çileler çektirir. Seherlerde niyeti halis olan kullarını kendisi uyandırır ve Zat'ını gözyaşları ile arzu ettirir. Kul burada doğrudan doğruya Allah'ın aşkına bel bağlar zira tâlip, cennet değil cemal arzusundadır:

“Geceleri seherlerde Hakk uyandırıp kan ağlatır,

Uykusuz eyleyip kendi aşkına bel bağlatır,

Devâsı yok derdi verip ağlatıp inletir;

Burada ağlayıp orada gitse, sultân eyler” (Bice, 2016, s.263).

Hak aşkına belini bağlayan Yesevî⁸, O'nun aşkı ile yüreğini dağlar, bunu da Zatının huzuruna vardığında delil olarak sunacaktır, hikmetin devamında aşkının meyvesini alan Yesevî'nin elinden Allah tutar ve cehennemden azat eder:

“Gece, seherler bîdâr kıldı ağlasın deyip,

Yaşını döküp Âşka belini bağlasın deyip,

Tutuşup yanıp yürek bağrını dağlasın deyip,

Dağını alıp Hak önüne varmayım mı?” (Bice, 2016, s.362).

⁵ Ancak bekâr kalmaya niyetli olanlara üç düğüm atılmaz (Kaya, 2007, s.728).

⁶ Divân-ı Hikmet hakkında detaylı bilgi için bkz. Özköse, 2010, s.197-221.

⁷ Kulun kendi fiil ve davranışlarını görmekten fâni olup gerçek kul olma noktasına ulaşması anlamında bir tasavvuf terimi (Kara, 1995, s.333).

⁸ Hoca Ahmed Yesevî, Yesevîlik/Yeseviyye, Divân-ı Hikmet hakkında teferruatlı bilgi ve bibliyografya için bkz. Köprülü, 2007, s.43-183; Kurnaz, Tatcı, 2000; Ocak, 2007, s.214-221; Akarınar, 2007, s.222-228; Artun, 2011, s.219-224; Knysh, 2011, s.253-254.

Hakk'tan ve doğru olandan gayrısına bağlananlar, gaflete düşenler, nefis-şeytan ve benliğini yüce tutanlar birçok lütuf ve ikramdan mahrum olacaklardır.

“Bel bağlama kötü yola âşık isen,
Rüsvâ olasin buradan kaçıp, orada varsan,
Âsî kılmaz yıgđığın malına bakıp görsen,
Kötülerin öz cinsi ile sohbeti var” (Bice, 2016, s.459).

“El-kezzâbu lâ ümmeti”⁹ hadis-i şerifi bağlamında söylenen ve yalancılardan iki cihanda düşecekleri kötü durumun zikredildiği bu hikmette yalancı âşıkların da aynı sona maruz kalacağı aktarılır; kötü yola bel bağlayanlar sert bir azap ve türlü meşakkat ile uyarılır.

Pîre Bel Bağlamak

Tarikat adabında Yaradan'dan gayrısına el açmak esasen el açılan kişiye bel bağlamak ve mahcup edici kabul edilmiş (Schimmel, 2012, s.137) olsa da müridin mürşidinden himmet¹⁰ beklemesi, ona kılavuzluk etmesini istemesi, yardımına muhtaç olduğunu beyan etmesi bu fikrin dışından tutulur. Talibin mürşidini bulup onun rahle-i tedrisine girmesi, bel bağlamanın seyr-ü sülûk¹¹ yolunun başlangıcında lüzumu ve önemine delalet eder. Zikredilen konuya izahat getiren Kabaklı, şunları kaydeder: Sülûk, insanın kendisini bilmesi ile başlar. Tasavvuf sûfilere göre “kendini bilmek” demektir. Kendini bilen sülûk adayının her şeyden önce kendine bir mürşit bulması gerekir; zira insan ne kadar vergili olsa da boş bir testi, gürül gürül akan bir nehri yanında durmakla dolmaz (2020, s.265). Tasavvufi anlamda bir şeyhe bağlanmak, kendini tıpkı bir gassalin elindeki ölü beden gibi büsbütün ona teslim etmek sâlik için şarttır.

Hususen hemen bütün hikmetlerde adı anılan Hz. Muhammed (sav), Hoca Ahmed Yesevî'nin hocası ve pîridir. Pîr-i kâmil, pîr-i mugan sıfatlarıyla da sıklıkla anılır ki Allah-u Teâlâ'dan sonra çoklukla Hakk'ın yanında adı en çok zikredilen kişidir. Hz. Peygamber (sav)'in hizmetinde/hizmetine bel bağlamak, O (sav)'nu her daim anmak, O (sav)'nun özlemi ile yanmak âşıklar için mühimdir. Peygamber (sav)'e olan bağlılık Hakk'a olan bağlılık mesabesinde ki Kelime-i Tevhid bunun ispatıdır:

“Nerede gitsem yâdını deyip ağlasam ben,
Hizmetinde belimi sağlam bağlasam ben,
Hasretinde yürek-bağrımı dâğlasam ben,
Dostlar Hocam bana bağlım der mi ki?” (Bice, 2016, s.156).

Mana aleminde pîr eteğini tutup Hak'tan kılınan talepler geri çevrilmeyecektir. Bu sebepten pîre hizmet etmek önemlidir, O (sav)'nun duasını almak, meded dilemek, yola çıkan sâlik için ehemmiyet arz eder:

“El kaldırıp Pîrden duâ alsam derim,
Belin¹² bağlayıp hizmetinde dursam derim.
Himmet kılıp doğru yoluna girsem derim,
Gönül varıp orada nişân olur mu ki?” (Bice, 2016, s.351).

⁹ Yalan söyleyen, ümmetinden değildir.

¹⁰ Detaylı bilgi için bkz. Demirci, 1998, s.56-57.

¹¹ Tâlibin bir mürşidin gözetiminde yaptığı mânevî yolculuk anlamında tasavvuf terimi (Uludağ, 2010, s.127).

¹² Baskı hatası, “belim” biçiminde düzeltilmeli.

Zâkir ve âşık kullar için Hz. Peygamber (sav)’in hizmetine bağlanmak demek, derin bir aşk ile sünnet-i seniyyeye tam ittiba etmek ve yaşamını ona göre yönlendirmek demektir:

“Âşık olsan, gece gündüz dinmeden ağla;
Pîr-i Kâmil hizmetine belini bağla;
Yanıp pişip derdi ile göğsünü dağla;
Dağda giden visalini görür imiş” (Bice, 2016, s.226).

O (sav)’na hizmet edip hususen bağlanmayanlar, sır eşiğine başvurup muradlarını bulsalar dahi tam manada olgunluğa erişip fenâfillâh makamına varan sâdıklardan sayılmazlar:

“Hakikatın yollarında yüz bin tehlike,
Belini bağlayıp yola giren sonunda ulaşır,
Sır eşiğine başvuranlar murâd bulur,
Bulsa olmaz Pîr hizmetini kılmadıkça” (Bice, 2016, s.257).

Mürşid olmadan Hak yoluna girmek, vuslata ermeye çalışmak âşığı yorar. Bu sebepten mürid için rehber bir mürşid önemlidir:

“Vah ne yazık geçti ömrüm doymadan kaldım,
Rehbersiz yola girip yorulup kaldım” (Bice, 2016, s.268).

Şeriat, tarikat, hakikat ve neticesinde marifet makamlarını; silsilesi şaşmadan, biri diğerinin yerine geçmeden, biri diğerinin yerine sayılmadan aşmak ancak icazetli bir erin eteğine yapışan iradeli bir er ile mümkündür. Mürşide yapılan hizmet ise ibâdet hükmündedir:

“İrâdeyi ver icâzet ehline,
Kâim ol gece-gündüz riyâzete,
Sayıp onun kulluğunu ibâdete,
Kulluğunda beli bağlayıp durmak gerek” (Bice, 2016, s.174).

Samimi bir tövbe ile nefis ve şeytanın elinden kurtulan, Hakk’a dönüp O’nun rızası doğrultusunda bir yaşam süren Salıklar, dinin emir ve yasaklarına sıkı sıkıya bel bağlayanlar, bu dünyaya gözlerini yumarken, can verirken dahi din ulularının manevi yardımlarından medet umarlar; zira duasının makbuliyeti ve Yaradan’a olan yakınlığı ile mürşidin himmeti, her an üzerlerinde olsun isterler:

“Başımı verip belimi bağlayıp kılsam ihlâs,
Nefs-şeytân çengelinden kurtulsam,
Cân verirken yardım etse Hızır-İlyâs,
Gavlar gavısı¹³ “Yasin hatmi” kılar mı ki?” (Bice, 2016, s.159).

Erenlerden himmet almak, azizlerin yoluna sıkı sarılmak, niyetini halis tutmak müridlerin vuslatı olur:

“Her kim girse bu yola belini bağlayıp,
Kul Hoca Ahmed gerek özünü kul eyleyip,

¹³ Baskı hatası, “Gavsu’l-gıyâs” biçiminde düzeltilmeli.

Niyetini Allah'ına dürüst eyleyip,
Teveccühü azizlere eylemek gerek" (Bice, 2016, s.175).

Dinin Emir ve Yasaklarına Bel Bağlamak

Allah'a bağlı olmak kul olmanın bir gereğidir. Hz. Muhammed (sav)'den sonra İslâm dininin en büyüğü ve Hulefa-i Raşidin'in ilki, mağara dostu Hz. Ebu Bekir (ra) de Allah'a kul olmayı en büyük makam bilmiş ve saadet kabul etmiş, nefis ve hevâsından vazgeçip O'nun kulu olmaya bel bağlamıştır:

"Dertleşende ağlayan, kulluğa bel bağlayan,
İç bağırını dağlayan Ebâ Bekr-i Sıddîk'dır" (Bice, 2016, s.126).

Genel manada ilâhî emirleri uygulamanın yanında, özel manada Allah'a kul olmanın bir gereği de çeşitli usuller ile muayyen vakitlerde O'nu anmaktır. "İrci'i!"¹⁴ nidası gelmeden, pişman olmadan önce ibadete sarılmak ebedi kurtuluşun yoludur:

"Seherlerde kalkıp ağla, ibâdete belini bağla,
İmânımı temiz sakla, olursun âb-dâr şimdi" (Bice, 2016, s.352).

Meşhur kıssası ile altmış üç yaşında yere girip geri kalan ömrünü orada tamamlayan Hoca Ahmed Yesevî, bunun sebeplerini açıkladığı hikmetinde, dört yaşında Hz. Muhammed (sav)'den aldığı hurmadan sonra beş yaşında Hz. Hızır (as) ile yoldaş olur ve talip kuşağını kuşandığından bahseder:

"Beş yaşında belimi bağlayıp ibâdet eyledim,
Nâfile oruç tutup âdet eyledim
Gece gündüz zikrini deyip râhat eyledim,
O nedenle altmış üçte girdim yere" (Bice, 2016, s.50).

Elli bir yaşından, "Kul yere gir!" emrinin geldiği, altmış üç yaşına kadar nefis ile verdiği mücadeleyi anlatan ve hataları ile yüzleşen Yesevî, hikmetinde hayatın kısalığından dem vururken bir yola girip Hakk'a ulaşmak için çaba göstermediğinden, Allah'ın emir ve yasaklarına riayet etmek için bel bağlamadığından pişmanlık duyar:

"Gözümü yumup tâ açınca erişti altmış,
Bel bağlayıp ben eylemedim bir iyi iş;
Gece gündüz gamsız yürüdüm ben, yaz ve kış;
Bir ve Var'ım, Cemâlini görür müyüm?" (Bice, 2016, s.62).

"Ene'l Hakk" sırrınca, Yaradan'a tam bir teslimiyet ile fenâfillâha makamına eren Hallac-ı Mansur, Yesevî'ye bu konuda önemli bir timsaldir, zira Mansur'un makamlarını kendisi de bu yolla -bel bağlayıp emr-i İlâhî'ye tam anlamıyla uyunca- aynel-yakîn, ilmelyakîn ve neticede Hakkelyakîne¹⁵ erip keşfeder:

"Aşk yolunda âşık olup Mansûr geçti,
Belini bağlayıp Hakk işini sıkı tuttu,
Melâmetler ihânetler çok işitti,
Ey müminler hem Mansûr oldum ben işte" (Bice, 2016, s.71).

¹⁴ Kullara yapılacak "dönün!" manasındaki ölüm çağrısı.

¹⁵ Kesin bilgi ve inanç anlamında mantık, felsefe, kelâm, fıkıh ve tasavvuf terimi (Demir, 2013, s.271).

Bâyezid misali Hak sırrına erenler, gece gündüz O'nun aşkı ile gözyaşı dökten, kendi canını hiçe sayan ve bu yolda kulun yerine getirmesi gereken fiilleri tam manasıyla uygulayan, yasaklardan kaçınan kullardır:

“Aşk yolunda gece gündüz ağlayanlar,
Cândan geçip belini sıkı bağlayanlar,
Hizmet eyleyip Hakk sırrını anlayanlar
Gece uykusunu harâm eyleyip ağlar olur” (Bice, 2016, s.272).

Allah'ın emir ve yasaklarına riayet etmemenin dünyadaki cezası olarak kula uzanan zâlimlerin elinden kurtuluş için yine O'na sığınıp bel bağlamak gereklidir. Burada bel bağlama emri doğrudan İlâhî hitap ile:

“Zâlim eğer zulüm eylese Bana ağla,
Yaşımı saçarak Bana sığınıp belini bağla,
Harâm şüphe terk ederek yürek dağla..”
Zâlimlere yüzbin belâ verdim ben işte” (Bice, 2016, s.73).

Yesevî, Rabbinden dua ile rahmed dileyerek başladığı hikmetinde, O'nun makamına erip Hak yoldan ayrılmamaya kararlıdır, nihayetinde ise ihlas ve dua ile fenâfillâh makamına ulaşır:

“Dergâhına şimdi gelerek belimi bağlayıp,
Cânı yakıp yürek-bağrımı tutup dağlayıp,
Yakamı tutarak geçen işe çokça ağlayıp,
İhlâs ile ağlayıp duâ eyleyim sana” (Bice, 2016, s.104).

Seyr-ü Sülûk yoluna giren, cânı zikreden, gönlü şükreden, fikri ise sevgilide olan aşığın türlü makamlardaki hallerinden bahseden Yesevî, müridin ölmeden önce ölmek için de oruç, namaz, Hakk'a niyaz ile bel bağlaması gerektiğini söyler:

“Âşıkları halk içinde yanıp ağlar,
Zâhiren güler bâtınları yürek dağlar,
Ecel kovalayıp ölmek için belini bağlar,
Sevgilisine arz-ı hâlini dedi olmalı” (Bice, 2016, s.151).

Hakk'ın huzuruna yine varan Hoca Ahmed, nefsanî duygularını bir kenara koyar, bel bağlar ve tüm ayıpları kapatıcı olan Allah'a sığınır:

“Hacet dileyip dergâhına ağlayıp geldim,
Cândan geçip belimi sıkı bağlayıp geldim,
Ayıp örtücü “Settâr”lığını anlayıp geldim,
Kan ağlasam hâcet hâzır olur mu ki?” (Bice, 2016, s.163).

Azrâil (as) ile hatırlattığı ölüm gerçeği ile başlayan hikmette, öldükten sonra salih kulların yaşayacakları durumu kendisi ile somutlaştırır. Hakiki pire bağlanan dervişlerin taat kılıp, gece gündüz, seherlerde ağlaması, dinin hükümlerine uyması gerektiği ve vuslatın şartlarından birinin bu olduğunu dile getirir:

“Tevbem kabûl olsun desen, seherde ağla,

Cândan geçip, mâldan geçip, belini bağla,
 Muhabbetin âteşi ile yürek dağla,
 Böyle olmadan Hakk'a vâsıl olduğu yok" (Bice, 2016, s.317).

Bel bağlanan dini kurallar, ibadet ve kulluk rızayı İlâhî içindir; yalnız bunların tamamı ihlas ile olmalıdır aksi halde yalancı âşikların sonu hüsrandır:

"Kim zâkirdir, başlarına erre koysun,
 Zekeriyâ gibi Hakk'ı bulup, Hakk'ı sevsin,
 Allah için belin bağlayıp, candan geçsin,
 Burada ağlayıp, âhirette gülmez misin?" (Bice, 2016, s.464).

Yaptığı her işi gönlüyle yapan tâhir-sâlih kul, yalan ve riyadan uzak durarak, tevbe ile elinden gelen her işi yaparak bel bağlamalı, neticeyi de tevekkül ile Allah'tan belemelidir:

"Âkil isen, akşam-sabah dinmeden ağla,
 Erenlerin yürüdüğü yolunu sorup anla,
 Tevekkülü Hakk'a kılıp, belin bağla,
 Yola giren erenlerin gayreti var" (Bice, 2016, s.459).

Ahir zaman şeyhlerinin riya, gösteriş ve kibirlerinden bahis açılan bir hikmette ise kuşak manen bağlanmalıdır, somut manada ihlas ile bele bağlanmayan giysinin Hak katında bir değeri ve o kimselerin Allah'ın yanında bir kıymet-i harbiyesi yoktur:

"Beline kuşak bağlar özünü adam sanır,
 Arasât'da bırakılır âhir zamân şeyhleri" (Bice, 2016, s.258).

Dervişlerin kötü huylarından ötürü Sultân olan Allah, onlara türlü cefâlar yollar. Hikmette buraya atıfta bulunarak bel bağlamanın aslında himmet, hususen gönülden gelen bir samimiyet, talibin bedeni ve ruhi bütün varlığıyla O'na dönme ve özellikle gayreti, ibadet-ü ta'âti ile olabileceği vurgulanır:

"Câhillere değil sözüm, dolu hikmet,
 İnsanım deyip belini bağlar, hani himmet?
 Dünyâ için birbirine eylemez şefkat,
 Zâlimlere esîr olup öldüm ben işte" (Bice, 2016, s.72).

Hak evi Kâbe'ye varma arzusunda olan Yesevî, O'na vâsıl olmanın yolunun himmet - ihlaslı bir kalp, ibadet ve gayret- ile O'na bel bağlamasından geçtiğini bilir:

"Yâ İlâhi, niyet kılıp Kâbe varsam,
 Himmet ile belim bağlayıp dinmeyip yürüsem,
 Mübârek Evi eğer görsem,
 Başım koyup, yüzlerimi sürsem derim" (Bice, 2016, s.463).

Dinin emir ve yasakları yalnızca geniş zamanlarda riayet edilecek kurallar silsilesi değildir. Kul başa türlü fenalıklar gelince de yani belaya gark olunca da sabır ile bağlılığını devam ettirmelidir. Hülâsa bel bağlamak, sadece Allah'a kulluğun gereği sayılan ibadetleri yerine getirmek ve yasaklardan kaçınmak demek değildir; aynı zamanda eziyet, cefa, keder, musibet gibi türlü belaların da O'ndan geldiğini bilip sabır ile karşılık vermek demektir:

“Sûfilik şartıdır geceleri kalkıp kan ağlamak,
Her cefâya sabrederek belini sağlam bağlamak,
Allah isteklisi olup her iyi sözü söylemek,
Sûfi-nakş oldun velî, aslâ müslümân olmadın” (Bice, 2016, s.241).

Hakiki aşkı öğrenenlerin cefa çekeceği, Hakk’a yakınlaştıkça daha yakın olabilmek için belâ arzulayacakları; ama bin âfet dahi olsa korku göstermeyip bellerini bağlayacakları anlatılır:

“Âşıklığın davâsını kılan kişi,
Gece yatmayıp, gündüz ağlar, dostlarım ha.
Başlarına yüz bin belâ, âfet gelse,
Ondan korkmayıp, belini bağlar, dostlarım ha” (Bice, 2016, s.427).

Benzer bir mana bir başka hikmette de zikredilir. Burada Yesevî türlü melâmet - kınanma, ayıplanma- karşısında ihlas ve sabır ile Hak emrini tutup bel bağlar:

“Eşiğine başımı koyup, zâr ağladım,
Çok melâmet başa düştü, bel bağladım,
“Sâbir ol, bendem”, dedi, ben dinledim,
İhlâs ile Hakk emrini tuttum işte” (Bice, 2016, s.470).

Esasen mâşuğun âşığına çektiği sıkıntılar tasavvufî bağlamda düşünüldüğünde, Allah’ın sâlih kullarına gönderdiği elem, sıkıntı ve üzüntü verici maddî-manevî belalar bilinçlidir ve imtihan maksatlıdır. Kul, her hâl-ü kârda belini bağlayıp Allah’ın aşkı yolunda hayatını idame ettirmelidir; zirâ Allah, didârını âşıklara vade kılmıştır:

“Allah söyledi: “Rahmedimden aşkı yarattım”,
Onun için âşıkları çok ağlattım,
Derd ve belâ, mihnetlere bel bağlattım,
Belim bağlayıp aşk yolunda ölmeyim mi?” (Bice, 2016, s.360).

Hikmetlerde, dünyanın sonu ahir zamanın başlangıcı olarak vafedilen ölüm, esasında âşıklar için mâşuka mutlak manada kavuşmanın, elem verici ayrılık hayatının son bulması ve ruhun ait olduğu yere beden hapsinden kurtulup kavuşmasıdır. Hadis-i Şeriflerde kişinin kıyameti-küçük kıyamet olarak zikredilen ecel, Yesevî’nin hikmetlerinde de sıklıkla zikredilir. Ölümü anmak ve hatırlamak Hz. Muhammed (sav)’in emirlerindedir. Hikmetlerde gerçek müminler, dervişler ölüm karşısında dahi, Azîm ve Yezdân olan Hakk’ın emir ve yasaklarını gözetir, O’na kulluk konusunda bir gevşeklik göstermezler:

“Ümmet olsan gece-gündüz dinmeden ağla,
Bağrın pişip ciğerini deşip yürek dağla,
Ecel gelse mertler gibi belini bağla,
O sebepten Hakk’tan korkup kabre girdim” (Bice, 2016, s.67).

Bir başka hikmette yine ecel karşısında dik durmak önemlidir. Bu da dünyada iken bir mürşidi rehber edinip zühd yolunda olmak, gece gündüz erenler misali O’nun ile bir olmakla mümkündür:

“Ey âşık gece gündüz dinmeden ağla,
Yanıp pişip yürek bağrını ezip dağla,
Ecel yetse merdcesine belini bağla,
Böyle âşık varsa orada konuk eyler” (Bice, 2016, s.268).

Kurt, kuş; gül, bülbül; seher yelleri gibi cümle yaratılan, O'nun Hû zikri ile gece ve gündüz meşgul olmasına rağmen insan küfür ve isyandır. Oysa insan eceli hatırlayıp, asıl kulluk sorumluluğunu yüklenen kişi olarak işi daha sıkı tutmalı, her daim Huzur-u İlâhî'de olduğunun bilinci ile belini bir değil iki yerden bağlamalıdır:

“Kul Hoca Ahmed, belini iki yerden bağla,
Gelse ecel bırakmaz, cânın alır şu zamân” (Bice, 2016, s.335).
“Seherlerde feryâd edip ağlasam ben,
Cân verirken belimi sıkı bağlasam ben,
Şevki ile yürek bağrımı dâğlasam ben,
Hakk ışığı kabrim içinde yanar mı ki?” (Bice, 2016, s.160).

Bu hikmette, “Yâ Rabbenâ zalemna”¹⁶ ile günahını ikrar eden Yesevî, Bir ve Var olandan ümidini kesmez, can çıkıncaya kadar; hatta ruhunu teslim ederken iyi bir niyetle bel bağlarsa kurtuluşa ereceğinden, Yaradan'ın nurunun kabrini aydınlatacağından ümitlidir.

Divân-ı Hikmet'te Bele Bağlamak

Divân-ü Lügâti't-Türk'te, kemer bağlamak, (kurşa-) ol kafta.n kurşa.dı. kurşa.r, kurşa.ma.k (Kaşgarlı Mahmud, 2015, s.469) şeklinde yer alırken; Codex Cumanicus'ta “bêl bagı-kamar-kur” kuşak, kemer (Argunşah, Güner, 2015, s.226,437) anlamları ile vardır.

Riya Kemerini Çözmek

Tâlip her şeyden önce eğer Yaradan'a bağlanmayı arzu ediyor, O'nun rızasını talep ediyorsa; hevâ, heves, kibir ve benlikten kurtulmalı; bilhassa ibadette gösterişten uzak durmalı yani beline bağladığı riyâ kemerini çözüp atmalıdır; çünkü nefsin hevâ ve hevesi, Hak kelâmını anlamasına dahi manidir:

“Kur'ân manâsını doğru bilmedin hevâ ile
Tâat kıldın halk içinde riyâ ile
Pas basan gönül yoktur ziya ile
Mânâ okuyup riyâ kemerin salmaz mısınız?” (Bice, 2016, s.369).

Tövbe Kemerini Bele Bağlamak

Riya kemerinden kurtulan talip-derviş, tövbe ile pas basan gönlünü mürşidinin himmetiyle temizlemelidir. Câhillerin, nâdânların nasipsizliğinin anlatıldığı bir hikmette, “Mûtû kable ente mûtû” hadis-i şerifi bağlamında, fenâfillâha erişmek isteyen müridin önce nefsi düşman bilip tövbe kılmasının öneminden bahseder ki kul önce temizlenmeli sonra himmet ehli olmalıdır:

“Kul Hoca Ahmed, tevbe kemerini bağla sen,
Nefs ve hevâ düşmanları kovala sen.

¹⁶ “Ey Allah'ım ben nefsimde zulmettim!” anlamında Kurâni ifade.

Sen, Tanrı'nın hâs kulu gibi ağla sen,

Ağlayan kul Hak dîdârını görmedi mi?" (Bice, 2016, s.354).

Himmet Kuşağını/Kemerini Bele Bağlamak

Hikmetlerde bel bağlama metaforunun yanında bir de bele bağlandığı varsayılan himmet kuşağı/kemerini, kulluk kemeri vardır. Madden ve manen bağlanan bu kemer, Hakk'a vasıl olmaya vesiledir, insanın eşrefi mahlûk olma sebebi de O'nun kulu olmasıdır. Hz. Peygamber (sav), her konuda mümin kullara örnek yaşamı ile hikmetlerde -Allah-u Teâlâ'dan sonra- en fazla bahsi geçen kişidir. O (sav) dahi türlü cefalara katlanır, gece gündüz acz, niyaz, oruç ve namaz ile himmet kemerini bağlar. Hz. Muhammed (sav)'in büyüklüğü ve şecaatinin sebebi gücünü Allah'tan almasındandır:

“Himmet kemerini bağlayıp, yürek bağrını dağlayıp,

Seher vaktinde ağlayıp, bîdâr olan Muhammed.

Hakk'ın kulluğunu kılıp, Hak emrini halka söyleyip,

Kâfiri, yahûdîyi korkutup, ejder olan Muhammed” (Bice, 2016, s.391).

Divân-ı Hikmet'te birçok yerde müminlere/mertlere örnek gösterilen Hz. Ali (ra) de himmet kuşağını beline kuşanması ile de en güzel timsallerdendir:

“Himmet kuşağı belinde, Mevlâ'm yâdı dilinde,

Zülfikâr'ı elinde Hakk arslanı Alî'dir” (Bice, 2016, s.128).

Fenâ'ya ulaşma yollarının taliplere anlatıldığı hikmette, himmet kemerini manen kuşanmanın bu yolun bir düsturu olduğu görülür:

“Hakk vaslına ereyim desen seherde ağla,

Allah diye yürek-bağrın ateşe dağla,

Himmet kemerini cân beline sıkı bağla,

Hakk cemâlini göstermese perîşân olunur” (Bice, 2016, s.202).

Bir başka hikmette ise elinde asası, Yaradan'ın zikri dilinde, himmet kuşaklarını kuşanmış dervişler, yola henüz giren müridlere tarif edilip misal gösterilir:

“Asâları elinde, himmet kuşağı belinde,

Rabb'im yâdı dilinde, Allah diyen dervîşler” (Bice, 2016, s.208).

Himmet kemerini bele bağlayan, Cemâl dileyen âşığı, Allah imtihan sırrınca mest-ü hayrânlıkla kendisinden geçirir:

“Hikmet kemerin bele sağlam bağladım,

Kendini seven âşıkları darmadağın eyler” (Bice, 2016, s.268).

Fenâfillâh makamının keyfiyetini aktardığı bir hikmetin sonunda, kendi nefsi ile terbiye ve tavsiye ile söyleşen Hoca Ahmed Yesevî, Allah'a tüm benliği ile kul olmanın bir nişanesi olan himmet kemerini, rahmedten nasiplenmek için kuşanmalıdır:

“Himmet kuşağını Kul Hoca Ahmed bele bağla;

Muhabbetin âteşi ile yürek dağla;

Yakanı tutup tan atana kadar dinmeden ağla;

Meğer sana rahmed ederek cânân eyler” (Bice, 2016, s.270).

Azîm olan Allah'ın dergâhına varma iştîyakında olan Yesevî, kendisine mertleri örnek alır ve onlar misali -tam anlamıyla kul olmanın bir belirtisi olan- himmet kemerini bağlamak diler:

“Himmet kemerin merdânlar gibi bele bağlayıp,
Mansûr gibi cândan geçip darağacında oynayıp.
Âşıklar gibi sohbet içre kanlar ağlayıp,
Sübhân İzim¹⁷ dergâhına varasım gelir” (Bice, 2016, s.385).

Bir Olan'a ulaşmak, O'nun aşk şarabından tatmak; Bâyezîd gibi bir kılavuzun önderliğinde her an O'nu anmak, O'nun aşkı ile ağlamak ve himmet kemerini bele sağlam bağlamaktan geçer:

“Gece-gündüz semâ kılıp ağlayanlar,
Hizmet kılıp aşk sırrını anlayanlar,
Himmet kemerini bele sağlam bağlayanlar,
Şöyle olmadan vahdet meyinden tadar mı ki?” (Bice, 2016, s.349).

Tüm benlik ile Hakk'a yönelmek -himmet- manevi mertebeler açısından önem arz ederken, bu vasıftan mahrum olup ömrü boşa geçirmek de mürid için elem vericidir:

“Vah ne yazık sâhipsiz ömrümü verdim yele,
İbâdetten hiçbir şey yok baksam ele,
Kulluk kemerini geç bağladım şimdi bele,
Himmet kılıp Pîr hizmetini yapasım gelir” (Bice, 2016, s.139).

Vahdâniyetin bir derya, Hakk'a vasıl olmanın o deryada bir inci, âşığın ise bir dalgıç olduğu mana âleminde, Allah'tan gayri her şeyden vazgeçmeyen hülâsa himmet kemerini sıkı bağlamayan Hak sırrından mahrum kalır:

“Himmet kemerini cân beline sağlam sarmayınca,
Mâsivânın muhabbetini özden salmayınca,
Gözyaşını niyâz eyleyip yakarışını söylemeden,
Sırlar yolunu merdlerden bilse olmaz” (Bice, 2016, s.245).

Tevekkül Kılıcını/Örtüsü Bele Bağlamak

Fütüvvetin Seyfi koluna mensup olanlara şedd yerine kılıç kuşatılması¹⁸ (MEB, 1979, s.378), Osmanlılar'da bir şeyhin padişaha kılıç kuşatması¹⁹ (Algar, 2010, s.406) gibi hikmetlerde de talipler manen tevekkül kılıcını bellerine bağlar ya da tevekkül örtüsünü bellerine alırlar. Tevekkül kılıcı ile talibin mücadelesi başta nefsi ve şeytan iledir.

Allah'a tam manasıyla teslim olma anlamına gelen tevekkül, kulun elinden gelen tüm gayreti sarf edip neticeyi Hakk'tan beklemesidir. Yesevî'ye göre tevekkül kılıcı ile yola çıkan mahrum kalmaz, “La taknetû”²⁰ sırrınca Allah'tan ümidini ise kesmez:

¹⁷ Baskı hatası, “Subhân-ı Azîm” biçiminde düzeltilmeli.

¹⁸ Anadolu'da ilk devirde bu taifeye Alp-erenler denirdi (MEB, 1979, s.378).

¹⁹ Bu pratik, Fütüvvet ve tarikat müntesipleri arasında uygulanan şed bağlama töreninin bir uzantısıdır (Algar, 2010, s.406).

²⁰ (Allah'ın rahmetinden) “Ümit kesmeyin” anlamında Kurânî ifade.

“Ey dostlar, tevekkülün kılıcını,
Bele bağlayıp yola kadem koyasım gelir.
“La taknetû” rahmedinden ümîd tutup,
Meveddetin gülzârında esesim gelir” (Bice, 2016, s.383).

Tevekkül bir başka hikmette ise bele sarılan bir örtüye benzetilir. Yine himmet ile belini bağlayıp Kâbe-i Mükerrerme ve Ravzâ-i Mutahhara yoluna çıkan talip, tevekkül örtüsünü beline sarmadan bu uzun ve meşakkatli yola revân olmaz:

“Sübhân Âzim sıfatını dile alsam,
Ondan himmet asâsını ele alsam,
Tevekkülün örtüsünü bele alsam,
Uzak yola düşüp, şimdi yürüsem derim” *(Bice, 2016, s.463).

Muhabbet Kuşağını Bele Bağlamak

Hikmetlerde muhabbetin en derin ve en büyüğü, Yaradan’a duyulması gereken aşk ve sevgidir. Vahdet meyinden tatmak, aşk sırrına ermek isteyen mürşitler, Hak zikri ile Yaradan’a muhabbet kemerini bellerine bağlayıp O’nun aşkı ile gece gündüz gözyaşı dökmeli, bu aşk ile seherlerde yüreklerini yakmalıdır:

“Ey âşık, gece-gündüz dinmeden ağla,
Muhabbetin kuşağını bele bağla,
Dört darbe vurup seherlerde yürek dağla,
Âşıkları râhat ile yeter mi ki?” (Bice, 2016, s.349).

Tevfik Kemerini Bele Bağlamak

Yesevî’de, dervişin meşakkatli seyr-ü sülûk yolunda, Allah’ın emir ve isteklerine münasip bir hal takınması önemli düsturlardandır. Mana ve cennet kapılarının kendisine açıldığı bir hikmette Yesevî, kendi canından Hakk’a vasil olma uğruna vazgeçip tövbe ile yola girer. Allah’ın onun fiillerinden rızasının ve hoşnutluğunun bir göstergesi olarak, ona tevfik²¹ kemerini kuşattığından bahseder ki bu sayede nefsinin tepip beline binmiştir:

“Küçüklükte eylediğim işden şimdi yandım,
Tevbe giysisin giydim, tevfik kemerini kuşandım.
Nefs kâfiri merkeb kılıp, tepip bindim,
Ondan değdi tarikatın yeli bana” (Bice, 2016, s.304).

Tevfik kemerini kuşanmayıp saadete, Allah’ın feyzine bel bağlamayanlar ise iki hikmette, nefislerinin cefasına uğrayıp Allah’tan iki cihanda uzak ve gafil olacaklardır. Kötü neticelerin sebebi ise tarikate mürşidsiz, rehbersiz ve rızasız girmek, mâsivâyâ²² gönül vermektir:

“Ey dostlar, hiç bilmedim ben yolumu;
Sâadete bağlamadım ben belimi;
Gıybet sözden hiç sakınmadım ben dilimi / Mâsivâdan hiç çekmedim ben dilimi;

²¹ Allah’ın hayırlı işlerde kişiyi başarılı kılması anlamında kelâm terimi (Alper, 2012, s.8).

²² Allah’tan başka her şey anlamında bir tasavvuf terimi (Uludağ, 2003, s.76).

Câhilliğim beni rezil eyler dostlar / eyler imiş” (Bice, 2016, s.183,228).

Divân-ı Hikmet’te Bel Bükme

Bel Bükme/Belin Bükülmesi

Ruhu terbiye ile Hak karşısında eğilmesini sağlamak -belini bükme- için geceleri göz yaşı ile geçirmek, ihlaslı olmak, gözünü haramdan saklamak, günahlardan ürkmek gerekir:

“Hoş gâipten yetişti, güzel sözüm teberrük;

Âşık olsan ey tâlip, riyâzette belini bük.

Geceleri uyumayıp yaş yerine kanını dök;

Arslan Baba’m sözlerini işitiniz teberrük” (Bice, 2016, s.86).

Başka bir hikmette ruhun belini bükme, nefsi terbiye etmek için tövbe edip dili kem sözlerden arındırmak, namaz kılıp madden ve manen Allah’ın huzurunda bel bükme lüzumludur. Bu yolda yol başçısı ise Pîr-i mugan²³ sıfatı ile Hz. Muhammed (sav)’tir:

“Kötü sözden bu dilimi şimdi tutsam,

Eğri yola girenleri vurup-söksem.

Namâz kılıp, riyâzette belim büksem,

Belim bükmeden ölüp gitsem, neyerim ben işte?” *(Bice, 2016, s.295).

Yesevî’ye göre en büyük belâ, ne yese doymayacak olan nefstir. Türlü hile ve desiselerle kul ile en büyük yol gösterici mürşid olan Allah arasını açmaya, talibi yolundan döndürmeye çalışır. Sonunda Hakk’a karşı isyana sürükleyip talibin belini bükme, nefsin elinden kurtulmanın yolu, yine Ente’l Hâdî²⁴ olan Yaradan’a sığınmaktır:

“Ey dostlar nefis elinden perîşânım,

İsyân yükü belimi büktü dertliyim,

Âciz kulunum ne eylesen emrindeyim,

Elimi tutup yola koy “Ente’l-Hâdî” (Bice, 2016, s.98).

Şeytanın Beli

Cânında zikir, gönlünde şükür, fikrinde ise sevgili ile her daim birlikte olan Hoca Ahmed Yesevî, seyr-ü sülûk mertebelerini aşarken, fenâfillâha ermeden önceki mertebede, şeytan ile olan mücadelesinden galip çıktığını “şeytanın beline basmak” olarak zikreder, ona burada seslenen kişi hâcesidir:

“Ey câhil, gerçek bu!” diye söyledi, bildim;

Ondan sonra çöllere gezip Hakk’ı sordum;

Nasîb etti, şeytânı tutup bindim;

Kararlı olup, belini basıp ezdim ben işte” (Bice, 2016, s.49).

²³ “Pîr-i mugan, Hak Mustafâ şüphesiz bilin,
Adı geçse, dürüd deyip, tazîm edin.
Sünnetlerini sıkı tutup, ümmet olun,
Ümmet olan şer yolundan yanmaz olur” (Bice, 2016, s.321).

²⁴ Rehber, mürşit (Uludağ, 2005, s.151).

Sonuç

Türk dervişleri, Oğuz boyları arasında dolaşarak öz kaynaklarından beslendikleri bu millete, yine kendi öz varlığından müteşekkil bir yöntemle yeni din İslam'ı anlatmışlardır. Şiirin ezgiye koşularak, tesir ve kalıcılığın hedeflendiği bu usul, esas olmuş ve ismi Yesevî ile hemhâl olan hikmetler söylenmeye başlamıştır. Hikmetler, yüzyıllarca türlü tarîkeler tarafından İslam'ın özünü insanlara iletme, çeşitli meclislerde adap üzere olunan yolu öğrenmek, cezbeyle gelip Hakk'a vasıl olmak, kötü amel ve niyetlerden arî olmak maksadıyla terennüm edilmiştir. Silsile-i Meşâyih-i Türk'ün; muasırları ve kendisine halef hemen bütün tarîkeleri, bilhassa Türk tasavvufî doktrininin etkisiyle çıkmış, Türk'ün İslâm'ı tesirinde Türk boyları arasında ayet-i kerime ve hadis-i şeriflere uygun düşen ahlaklı yaşamı gaye edinmiş talipler üzerindeki etkileri çağımızda dahi hissedilmektedir.

Bu ekolün en değerli başvuru kaynağı olan Divân-ı Hikmet, iki cihan saadetine kavuşmayı arzulayan sâlikler için türlü öğüt ve misalleri ihtiva eder. Talibin geçmesi gereken merhaleler ve bu yolda karşılaşılabilecek güçlükler ile çözüm yolları eserde yer alır. Divân-ı Hikmet'te seyr-ü sülûkta önem verilip zikredilen bir husus da bel bağlamaktır. Bel bağlamak; Allah'a, kâmil bir mürşide, Allah'ın emir ve yasaklarına tam manada riayet etme bağlamında yer alırken; hikmetler, zengin bir mana evreni ile manen ve/veya madden belden sıyrılıp çıkarılan-bele bağlanan, takılan yahut sarılan; riya kemeri, tövbe kemeri, himmet kuşağı/kemeri, tevekkül kılıcı/örtüsü, muhabbet kuşağı, tevfiik kemeri kavramlarını, içerisinde çeşitli anlamları ile barındırır. Eserde, farklı bir kullanım ile bel; kulun nefsi veya ruhu ile zikredilirken, bir yerde fenâfillâh makamına ulaşmak üzere olan talibin bu yoldaki muzafferiyetini simgeler manada, şeytanın beline basıp binme şeklinde görülür.

Eserde bele bağlamak, kuşanmak yahut kemer çözmek/bağlamak, tövbe etmek, kötü fiil ve arzuları terk etmek; manevi olarak bir işe niyetlenmek, arzulamak, o işte kâim olacağı sözünü vermek anlamlarında kullanılırken; mana aleminde dervişin mücadele etmesi gereken nefis ve şeytanın güçleri de belleri ile tarif edilir. İhlâs ile türlü mertebeleri aşabilmesi, Bir olana ulaşabilmesi hatta başlangıçta zühd yoluna girebilmesi için talibin, ibadette kendi belini; mana aleminde mücadele ederken de nefis ve şeytanın belini bükmesi onlara galip gelmesi gerekir. Talibin bu yolda yolun gereklerini yerine getirmemesi ise manen yücelmesi ve Hakk'a vasıl olması gereken ruh belinin bükülmesine sebep olur.

Netice olarak, Divân-ı Hikmet'ten hareketle Hoca Ahmed Yesevî'ye göre talibin yapması gerekenler şu şekilde sıralanabilir:

- *Gösteriş ve samimiyetsizlikten sıyrılıp riya kemerini çözmek,
- *Doğru bir düşünce ve ihlas ile, kötü fiil ve niyetleri terk edip Allah'tan mağfiret dilemek, tövbe kemerini kuşanmak,
- *Allah'a ve O'nun muhabbetine tüm sevgilerden daha sıkı bağlanmak, muhabbet kuşağını bağlamak,
- *Bedenen ve ruhen tüm benlik ile Allah'a teveccüh etmek, himmet kemerini bağlamak,
- *Allah'ın kendi rızası doğrultusunda işleri kendine nasip etmesini dilemek, tevfiik kemerini bağlamak,
- *O'na varan yollarda türlü zorlukları aşmak için kendine bir mürşid-i kâmil bulup bağlanmak,
- *Dinin emir ve yasaklarına, musibet isabet ettiğinde, ecel geldiğinde dahi koşulsuz şartsız riayet etmek-bel bağlamak,

*Başa gelen her türlü iyi ve kötü için O'ndan geldiği bilmek, elinden gelen gayreti sarf edip gerisini Hakk'a bırakmak, tevekkül kılıcını bağlamak/örtüsünü sarınmak,

*Asıl olanın beden değil ruh olduğunu bilmek, Hak karşısında sadece bedenen değil ruhen de bel büküp el bağlamak,

*Nefis ve şeytanı düşman bilip onların hilelerine karşı uyanık olmak, onlara galip gelip bellerini bükmek yahut bellerine binmek/basmak.

Kaynakça

- Akarpınar, B. (2007). *Popüler tasavvufun öncüsü: Ahmed-i Yesevi ve Hikmetleri (XII. yüzyıl)-II. "Divan-ı Hikmet" ve Etkileri*. Halman, T. S., Horata, O., Çelik, Y., Korkmaz, R., Demir, N., Kalpaklı, M., Oğuz, M. Ö. (Editörler). Türk Edebiyatı Tarihi-I. (c.1). İstanbul: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, s.222-228.
- Aksoy, Ö. A. (2020). *Atasözleri ve deyimler sözlüğü - 2-deyimler sözlüğü*. İstanbul: İnkılâp Kitabevi.
- Algar, H. (2010). *Şed*. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. (c.38). Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, s.405-406.
- Alper, H. (2012). *Tevfik*. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. (c.41). Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, s.8-9.
- Argunşah, M.; Güner, G. (2015). *Codex Cumanicus*. İstanbul: Kesit Yayınları.
- Artun, E. (2011). *Dîni-Tasavvufî Halk Edebiyatı-edebiyat tarihi/metinler*. Adana: Karahan Kitabevi.
- Artun, E. (2014). *Ansiklopedik Halkbilimi/Halk Edebiyatı Sözlüğü Terimler-Motifler-Kavramlar*. Adana: Karahan Kitabevi.
- Bice, H. (2016). *Dîvân-ı Hikmet Hoca Ahmed Yesevî*. Tatçı, M. (Koordinatör). Ankara: Hoca Ahmed Yesevî Uluslararası Türk Kazak Üniversitesi.
- Çakır, A. (2019). *Rifâiyyenin Pîri Seyyid Ahmed Er-Rifâî'de Fakr ve Pratik Tezâhürü Fütüvvet*. İslam Medeniyeti Araştırmaları Dergisi. 4(1). s.68-99.
- Demir, O. (2013). *Yakîn*. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. (c.43). Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, s.271-273.
- Demirci, M. (1998). *Himmet*. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. (c.18). Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, s.56-57.
- Devellioğlu, F. (2006). *Osmanlıca-Türkçe ansiklopedik lûgat*. Ankara: Aydın Kitabevi.
- Gölpınarlı, A. (1985). *100 Soruda Tasavvuf*. İstanbul: Gerçek Yayınevi.
- Gündüz, İ. (2000). *Ahmed Yesevî'nin tarikat ve irşad anlayışı*. Yesevîlik Bilgisi. Kurnaz, C.; Tatçı, M. (Ed.). Ankara: Milli Eğitim Basımevi, s.244-251.
- Kabaklı, A. (2020). *Türk Edebiyatı*. (c.2.). İstanbul: Türk Edebiyatı Vakfı Yayınları.
- Kaşgarlı Mahmud. (2015). *Dîvânu Lugâti't-Türk giriş-metin-çeviri-notlar-dizin*. Ercilasun, A.B.; Akkoyunlu, Z. (Haz.). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Kara, M. (1995). *Fenâ*. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. (c.12). Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, s.333-335.
- Kaya, D. (2007). *Ansiklopedik Türk Halk Edebiyatı terimleri sözlüğü*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Kestelli, R. N. (2004). *Resimli Türkçe Kamus*. Toparlı, R.; Aksu, B. T.; Kanoğlu, C. S.; Türkmen, S. (Haz.). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Knysh, A. (2011). *Tasavvuf tarihi*. Durdu, İ. (Çev.). İstanbul: Ufuk Yayınları.
- Köprülü, M. F. (1980). *Türk Edebiyatı tarihi*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Köprülü, M. F. (2007). *Türk Edebiyatında ilk mutasavvıflar*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Kurnaz, C.; Tatçı, M. (2000). *Yesevîlik bilgisi*. Ankara: Milli Eğitim Basımevi.
- Levend, A. S. (1968). *Halk ve tasavvufî halk edebiyatı*. Türk Dili Türk Halk Edebiyatı Özel Sayısı, (207), s.171-185.

- Meydan Larousse. (1992). *Şet. Meydan Larousse Büyük Lugat ve Ansiklopedi*. (c.18). İstanbul: Meydan Gazetecilik ve Neşriyat, s.513-514.
- Millî Eğitim Bakanlığı. (1979). *İslâm Ansiklopedisi-İslâm Âlemi tarih, coğrafya, etnografya ve biyografya lugati*. (c.11). İstanbul: Millî Eğitim Basımevi.
- Millî Eğitim Bakanlığı. (2002). *Örnekleriyle Türkçe sözlük*. İstanbul: Millî Eğitim Basımevi.
- Millî Eğitim Bakanlığı. (2004a). *Osmanlı tarih deyimleri ve terimleri sözlüğü*. (c.I). İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları.
- Millî Eğitim Bakanlığı. (2004b). *Osmanlı tarih deyimleri ve terimleri sözlüğü*. (c.III). İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları.
- Nişanyan, S. (2021). *Nişanyan sözlük çağdaş türkçenin etimolojisi*. İstanbul: Liberus Kitap.
- Ocak, A. Y. (2007). *Popüler tasavvufun öncüsü: Ahmed-i Yesevi ve hikmetleri (XII. yüzyıl)-I. Ahmed-i Yesevi ve Yesevilik*. Halman, T. S., Horata, O., Çelik, Y., Korkmaz, R., Demir, N., Kalpaklı, M., Oğuz, M. Ö. (Editörler). *Türk Edebiyatı Tarihi-I*. (c.1). İstanbul: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, s.214-221.
- Özköse, K. (2010). *Dîvân-ı Hikmet*. Tasavvuf klasikleri. Cebecioğlu, E. (Ed.). İstanbul: Erkam Matbaacılık, s.197-221.
- Püsküllüoğlu, A. (2004). *Türkçe Deyimler Sözlüğü*. Ankara: Arkadaş Yayınevi.
- Schimmel, A. (2012). *İslamın Mistik Boyutları*. Kocabıyık, E. (Çev.). İstanbul: Kabcacı Yayınevi.
- Şeyh Süleyman Efendi-i Buhari. (1298). *Lügat-i Çağatay ve Türki-i Osmani*. İstanbul: Mihran Matbaası.
- Tietze, A. (2021). *Tarihî ve etimolojik Türkiye Türkçesi lügati*. (c.1). Demir, N.; Yılmaz, E. (Ed.). Ankara: Türkiye Bilimler Akademisi.
- Türk Dil Kurumu. (2009a). *Tarama sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Türk Dil Kurumu. (2009b). *Türkiye’de halk ağzından derleme sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Türk Dil Kurumu. (2011). *Türkçe sözlük*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Uludağ, S. (1995). *Fakr*. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. (c.12). Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, s.132-134.
- Uludağ, S. (2003). *Mâsivâ*. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. (c.28). Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, s.76.
- Uludağ, S. (2005). *Tasavvuf terimleri sözlüğü*. İstanbul: Kabcacı Yayınevi.
- Uludağ, S. (2010). *Sülûk*. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. (c.38). Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, s.127-128.
- Yılmaz, A. (2000). *Ahmed Yesevî’nin hikmetleri ile Yunus Emre’nin şiirlerinde tasavvufî muhteva benzerlikleri*. Yesevilik Bilgisi. Kurnaz, C.; Tatçı, M. (Ed.). Ankara: Milli Eğitim Basımevi, s.311-336.